

Криміналістична класифікація злочинів, що вчиняються за допомогою обману як елемент окремої криміналістичної методики

Forensic classification of crimes committed by fraud as part of separate forensic techniques

Олег Мусієнко

Ключові слова:

криміналістична класифікація, криміналістична методика, криміналістична характеристика, обман, злочинна діяльність, корупція.

Key words:

criminological classification, forensic technique, criminological characteristics, fraud, criminal activity, corruption.

Постановка проблеми. Розбудова соціальної, демократичної та правової держави в Україні передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, реального захисту прав людини та громадянина. Нині відбувається реформування органів кримінальної юстиції з метою підвищення ефективності їхньої діяльності, оптимізації розкриття та розслідування злочинів. Запровадження дієвого механізму протидії злочинним проявам має ґрунтуватися на останніх досягненнях наукової думки, синтезі науки й практики боротьби зі злочинністю, використанні інновацій. Тому пріоритетним напрямком є розроблення окремих криміналістичних методик та їх запровадження в слідчу діяльність.

Актуальність дослідження питань криміналістичної класифікації злочинів, що вчиняються за допомогою обману, полягає в тому, що вони істотно впливають на розробку методичних рекомендацій щодо їх розслідування та попередження; існує багато методичних рекомендацій стосовно нових видів злочинних посягань, що вимагають особливого підходу. Розподіл злочинів на види за визначеними підставами сприяє з'ясуванню сутності досліджуваних питань, їх зв'язків один з одним. Класифікація злочинів також необхідна для з'ясування взаємодії, впливу (або його відсутності) одних видів злочинів на інші.

Стан дослідження проблеми. Проблеми криміналістичної методики певним чином досліджувалися в спеціальних літературних джерелах. При цьому приділялася увага як загальним проблемам криміналістичної методики, так і розробленню окремих методик. Значний внесок у розроблення теоретичних засад криміналістичної методики зробили відомі вчені-криміналісти: Р.С. Белкін, О.Я. Баєв, І.О. Возгрін, А.Ф. Волобуєв, Т.С. Волчецька, В.К. Гавло, В.А. Журавель, Є.П. Іщенко, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, І.М. Комаров, В.О. Коновалова, І.М. Лузгін, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, В.Д. Пчолкін, М.В. Салтевський, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, А.В. Шмонін, Б.В. Щур, М.П. Яблоков та ін. Проте ціла низка проблем криміналістичної методики залишається нерозглянутою або належить до дискусійних. Існують також складнощі в реалізації окремих криміналістичних методик у практичній діяльності органів досудового слідства, необхідність їхньої уніфікації та стандартизації. Теоретичні основи, роль і можливість класифікації в криміналістичній науці розглядалися в роботах А.Р. Белкіна, В.І. Віденіна, А.І. Вінберга, І.А.Голунського, А.Ю. Головіна, Л.Є. Гумашвілі, В.Я. Колдіна, Ю.Г. Корухова, П.Б. Куцоніса, В.П. Лаврова, І.М. Лузгіна, Н.П. Макаренко, І.В. Макарова, С.М. Потапова, Н.А. Селіванова, П.С. Семенівського, М.С. Строгович, Б.М. Шавера, Б.І. Шевченко, А.Р. Шляхова, Б.В. Щура та інших учених.

Метою статті є всебічне вивчення та характеристика криміналістичної класифікації злочинів, що вчиняються за допомогою обману.

Виклад основного матеріалу. За останнє десятиліття було опубліковано чимало робіт на тему криміналістичної класифікації злочинів, запропоновано безліч класифікаційних побудов. Однак аналіз наукових робіт указує на відсутність єдиного підходу до розробки криміналістичних класифікаційних систем злочинів. Так, О.Н. Колесніченко, наголошуючи на істотному значенні криміналістичної класифікації злочинів для методики розслідування, визнав за необхідне вказати на важливість правильного поєднання

критеріїв кримінально-правової та криміналістичної характеристики злочинів.¹ Нині дискусійними залишаються не тільки базові положення криміналістичної класифікації злочинів. У кримінальному законодавстві з'являються нові склади злочинів (наприклад, у сфері комп'ютерної інформації, банківській сфері, медичній сфері), які також вимагають детального дослідження з позиції криміналістики й насамперед – відповідної класифікації.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) злочини, які вчиняються за допомогою обману, переважно розглядаються в розділі VI («Злочини проти власності») та розділі VII («Злочини у сфері господарської діяльності»). При цьому обман може бути як способом учинення злочину, так і ознакою об'єктивної сторони злочину. Успішність розслідування будь-якого злочину багато в чому визначається вмінням слідчого дослідити не тільки кримінально-правову, а й криміналістичну його сутність. Правильно розібратися в криміналістичній суті вчиненого діяння слідчий може лише за певних умов. Для цього він повинен мати уявлення про типові криміналістично значущі риси різних видів злочинної діяльності, а також уміти цілеспрямовано виявляти необхідну для цього криміналістичну інформацію в кожному конкретному злочині. Істотну допомогу в цьому надає класифікація злочинів.²

Підставами криміналістичної класифікації злочину є його ознаки, що вивчаються криміналістикою. Однак питання про сутність і значення криміналістичної класифікації злочинів ще далеке від вирішення і залишається дискусійним. Існуючі точки зору можна об'єднати в дві основні групи: перша група криміналістів дотримується думки про те, що криміналістична класифікація злочинів є елементом криміналістичної характеристики; друга група вважає, що криміналістична класифікація є підставою побудови як криміналістичної характеристики, так і окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. Існуючі розбіжності багато в чому визначаються вибором підстав класифікації. Але, незважаючи на відмінності в поглядах, більшість дослідників сходиться в одному: первинною підставою будь-якої криміналістичної класифікації є кримінально-правові норми. На це звертає увагу й Б.В. Щур, який зазначає, що спроби створити криміналістичні класифікації злочинів за криміналістичними критеріями є схвальними й потребують подальших наукових досліджень. Проте в класифікаційних побудовах не можна обмежуватися лише криміналістичними ознаками (критеріями), а необхідно виходити з кримінально-правової класифікації злочинів, яка в цьому аспекті є базовою.³ Наразі існує значна кількість різних класифікацій злочинів, кожна з яких має свої особливості, зумовлює специфіку досліджуваних криміналістикою об'єктивних закономірностей. Традиційною є класифікація, наведена в КК України, відповідно до якої всі злочини розподіляються на: злочини проти особистості, злочини у сфері економіки, злочини проти громадської безпеки та громадського порядку, злочини проти державної влади, злочини проти військової служби, злочини проти миру й безпеки людства та ін. Також існує внутрішньовидова класифікація злочинів, що вчиняються за допомогою обману, відповідно до якої в окремі види об'єднані злочини на основі криміналістично важливого елемента злочину (залежно від способу й від об'єкта). Відповідно до міжвидової класифікації злочини об'єднані в окремі класифікаційні групи з метою розробки загальної методики скоєння злочину; також вони мають загальний елемент. Як правило, підстави й критерії є похідними від основних елементів структури й механізму злочинної діяльності. Серед таких елементів можна виділити: способи вчинення й приховування злочинів; суб'єкт злочину (злочинна група); потерпілий і особливості його поведінки в ході злочину; мета й мотив злочину; предмет злочинного посягання; місце, час, обстановка злочину; злочинний результат та ін.⁴

Крім того, у деяких випадках як підстави класифікації можуть використовуватися властивості й особливості механізму злочинної діяльності, під яким зазвичай розуміють закономірності й послідовність здійснення окремих злочинів або серії таких діянь (наприклад, при серійних злочинах, організованій злочинній діяльності, корупційній діяльності та ін.). Таким чином, криміналістична класифікація злочинів здійснюється на основі широкого кола підстав і критеріїв. Підставами криміналістичної класифікації злочинів зазвичай є узагальнені відомості про типи злочинної діяльності й окремі елементи криміналістичної характеристики різних видів злочинів, особливо тих, групування яких забезпечує найбільш цілеспрямовану й результативну діяльність слідчого. У цьому аспекті найбільший інтерес викликають: спосіб учинен-

¹ Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления / А.Н. Колесниченко. – Харьков, 1965. – С. 16.

² Ищенко Е.П. Криминалистика: курс лекций / Е.П. Ищенко. – М. : АСТ, 2011. – С. 300.

³ Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Б.В. Щур. – Х. : НЮУ ім. Я. Мудрого, 2011. – С. 13.

⁴ Давыдова Н.Н. Криминалистические классификации преступлений и методик их расследования : автореф. дисс... к.ю.н. / Н.Н. Давыдова. – Саратов : СГАП, 2009. – 26 с.

ня злочину, обстановка, а також місце й час, що минув із моменту вчинення злочину, включаючи сферу злочинної поведінки, типологічні та інші особливості злочинця, його кримінальний досвід, типологічні характеристики потерпілих та ін. Усе це забезпечує класифікацію злочинів на різних рівнях (родовому, видовому).

Якщо звернутися до класифікації злочинів, яку запропонував Р.С. Белкін⁵, то злочини, що вчиняються за допомогою обману, можна класифікувати так: 1) пов'язані із суб'єктом злочину, які здійснюються: одноосібно й групою; вперше й повторно; особами, які перебувають в особливих стосунках із безпосереднім об'єктом посягання й не перебувають у таких стосунках; дорослими злочинцями й неповнолітніми; чоловіками й жінками; 2) пов'язані з об'єктом злочину: особою потерпілого; характером безпосереднього предмета посягання; зі способами й засобами охорони безпосереднього предмета посягання; 3) пов'язані з об'єктивною стороною злочину: за способом вчинення злочину; за способом приховування злочину, якщо таке приховування не входить як складова частина у спосіб вчинення злочину; 4) пов'язані із суб'єктивною стороною злочину: вчинені із задалегідь обдуманим наміром чи з умислом, що з'явився раптово.

А.Ю. Головін пропонує базову криміналістичну класифікацію злочинів, що містить декілька груп⁶. Згідно з нею в злочинах, що вчиняються за допомогою обману, можна виділити декілька класифікаційних груп. Перша група – криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані зі способом їх учинення й приховування:

- 1) залежно від структури способу вчинення злочину: злочини, що здійснюються шляхом реалізації комплексу об'єднаних єдиним кримінальним задумом дій із підготовки, вчинення та приховування слідів злочину; злочини, у способі скоєння яких відсутні дії з підготовки або приховування злочину;
- 2) за змістом способу вчинення злочину: що здійснюються шляхом активних дій; що здійснюються шляхом утримання від активних дій (шляхом бездіяльності); діяння, у способі скоєння яких присутні як активні дії, так і бездіяльність;
- 3) за часом реалізації способу вчинення злочину: короткочасні; тривалі;
- 4) залежно від складності використаної кримінальної технології: низькотехнологічні злочини, для здійснення яких використовуються примітивні способи, що не потребують наявності у злочинців професійних знань і кримінальних навичок; середньотехнологічні злочини, в яких реалізуються певні кримінальні технології досягнення злочинного результату, а вчинення передбачає наявність у злочинців деяких професійних знань або кримінальних навичок; високотехнологічні злочини, які передбачають активне використання сучасних технічних засобів і методів, високих технологій, їх пристосування до цілей злочинної діяльності, наявність у злочинців глибоких професійних знань і вмінь у тій чи іншій сфері або спеціальних кримінальних навичок;
- 5) залежно від входження окремого злочину в систему злочинної діяльності більш складного рівня: діяння, які є частиною системи злочинної діяльності, охопленої єдиним (загальним або конкретним) кримінальним задумом (організована злочинна діяльність, серійні злочини); поодинокі діяння, які є частиною подібної системи;
- 6) залежно від розподілу кримінальних обов'язків (ролей) між учасниками під час реалізації наміченого способу вчинення злочину: дії, що здійснюються без розподілу ролей між злочинцями; дії, що здійснюються із суворим розподілом злочинних ролей;
- 7) за рівнем координації дій злочинців під час учинення злочину: діяння, при вчиненні яких загальна координація злочинних дій не здійснюється; діяння, що мають низький рівень координації дій між злочинцями, епізодичне кримінальне управління; діяння, які характеризуються високим рівнем управління й координації дій під час реалізації злочинного задуму;
- 8) залежно від необхідності використання в процесі вчинення злочину різних знарядь і засобів: діяння, вчинення яких не вимагає використання будь-яких знарядь і засобів; діяння, вчинення яких пов'язане з використанням різних знарядь і засобів. Особливо слід виділити злочини, що вимагають використання спеціально підібраних або виготовлених, розроблених знарядь і засобів (вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, форменого одягу співробітника правоохоронних органів, різних документів, комп'ютерної техніки та програмного забезпечення тощо);

⁵ Криміналістика : [учебник для студентов вузов] / Под ред. А.Ф. Волынского, В.П. Лаврова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 32–35; Белкин А.Р. Криміналістическіє класифікації / А.Р. Белкин. – М. : Мегатрон, 2000. – С. 63.

⁶ Головін А.Ю. Базовые криміналістическіє класифікації преступлений / А.Ю. Головін // Известия Тульського державного университета. – 2013. – № 2-2. – С. 31-40.

- 9) за фактом здійснення приховування: злочини, під час або після скоєння яких здійснюються дії з приховування їх слідів; злочини, під час або після скоєння яких дії з приховування їх слідів не здійснюються;
- 10) за правовим характером дій, що складають спосіб приховування злочинного діяння: злочини, що включають у структуру приховування дії, які не є протиправними; злочини, що включають у структуру приховування дії, які є злочином;
- 11) за складністю дій, що становлять спосіб приховування злочинного діяння: злочини, під час або після скоєння яких злочинцями реалізується будь-який один із основних способів приховування слідів; злочини, під час або після скоєння яких реалізується комплекс різних дій із приховування слідів (при цьому дії можуть як охоплюватися єдиним задумом, так і здійснюватися незалежно одна від одної); злочини, що супроводжуються інсценуванням різного роду.

Друга група. Криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані із суб'єктом їх вчинення:

- 1) за кількісною ознакою виділяють злочини, вчинені: однією особою; групові (дві та більше осіб), серед яких виділяють злочини, вчинені організованими злочинними формуваннями (групами, спільнотами);
- 2) за критерієм повторності: злочини, що здійснюються вперше; злочини, що здійснюються повторно (у т.ч. злочинцями-рецидивістами). У групових злочинах цей критерій може виявлятися по-різному. Так, до складу злочинної групи одночасно можуть входити особи, які вже здійснювали злочини, та особи, які вчиняють їх уперше;
- 3) за гендерним критерієм злочини поділяються на вчинені чоловіками й жінками;
- 4) виходячи із соціальної, психологічної та професійної характеристики суб'єктів злочинів, виділяються злочинні діяння, учинені: неповнолітніми; особами, які мають психічні розлади або відхилення сексуального характеру; іноземцями та особами без громадянства; співробітниками або колишніми співробітниками правоохоронних органів; військовослужбовцями; особами, які мають службовий або дипломатичний імунітет від кримінального переслідування; особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі і т. д.

Третя група. Криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані з потерпілим та особливостями його поведінки:

- 1) залежно від наявності конкретних потерпілих: злочини з конкретними потерпілими (фізичними або юридичними особами); злочини без конкретного потерпілого;
- 2) залежно від наявності зв'язку між потерпілим і злочинцем: дії щодо потерпілих, які перебували у взаємному зв'язку зі злочинцем (родинні, дружні, сусідські, професійні відносини тощо); дії щодо потерпілих, які не перебували у взаємному зв'язку зі злочинцем;
- 3) залежно від віктимної поведінки потерпілого до вчинення злочину: діяння, пов'язані з попередньою віктимною поведінкою жертви; діяння, не обумовлені такою поведінкою;
- 4) залежно від соціальної, психологічної та професійної характеристики потерпілих виділяють злочини, вчинені щодо: неповнолітніх, у тому числі малолітніх осіб; жінок; осіб, які страждають на психічні розлади; іноземців; осіб іншої расової, національної або релігійної приналежності; осіб, які займаються певною сферою діяльності (бізнесменів, таксистів, водіїв великовантажних автомобілів, колекціонерів та ін.); осіб, які займаються кримінальним «бізнесом» у сфері торгівлі наркотиками, зброєю, азартних ігор, проституції і т. д.

Четверта група. Криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані з безпосереднім об'єктом і предметом злочинного посягання:

- 1) за характером безпосереднього об'єкта й предмета злочинного посягання можуть виділятися діяння, що посягають на: життя й здоров'я людини, її честь, гідність та інші нематеріальні блага; речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, у тому числі майнові права; охоронювані результати інтелектуальної діяльності й прирівняні до них засоби індивідуалізації (інтелектуальна власність); що одночасно посягають на різні блага;
- 2) за характером взаємозв'язку суб'єкта злочину й безпосереднього об'єкта злочинного посягання можна виділяти дії, що здійснюються особами, які перебувають в особливих стосунках із безпосереднім об'єктом посягання або не перебувають у таких стосунках;
- 3) за способами й засобами охорони безпосереднього об'єкта й предмета посягання можна виділяти злочини, що посягають на об'єкти (предмети), які знаходяться під охороною (наявність спеціальних приміщень, сейфів та інших місць зберігання цінних речей, сигналізації та інших технічних засобів безпеки і т. д.) і які не мають спеціальної охорони.

П'ята група. Криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані із суб'єктивною стороною злочину:

- 1) за формою вини злочини поділяються на умисні й необережні. Умисні злочини й собі можуть бути класифіковані на вчинені із заздалегідь обдуманим наміром або з раптовим умислом;
- 2) за наявністю мотиву або цільової спрямованості виділяються злочини, які мають мотив або певну цільову спрямованість, і немотивовані.

Шоста група. Криміналістичні класифікації злочинів, пов'язані зі специфікою місця, часу, обстановки вчинення злочину:

- 1) за сезонним критерієм можна виділяти діяння: сезонні, що здійснюються переважно в літній або зимовий періоди часу; діяння, що не залежать від пори року;
- 2) за часом доби виділяються діяння, вчинені в денний, вечірній або нічний час;
- 3) за критерієм населеності в місці скоєння злочину можна виділити діяння, вчинені: у великих містах чи на густонаселених територіях; у невеликих населених пунктах і сільській місцевості; на малонаселеній території;
- 4) за характером місця скоєння можна виділити злочини: вчинені в безлюдних місцях; вчинені в малолюдних місцях; вчинені в багатолюдних місцях, у тому числі в місцях масового скупчення людей;
- 5) за характером обстановки, в якій вчиняються злочини, виділяють діяння, які: здійснюються в звичайній обстановці; здійснюються в умовах надзвичайних ситуацій, у тому числі в період стихійних лих, війни, масових заворушень, контртерористичних операцій і т.д.

Висновки. Таким чином, класифікаційний метод є одним із найважливіших засобів криміналістичного вивчення злочинної діяльності. Саме в результаті таких класифікаційних досліджень формується найбільш повна й розгалужена система криміналістичних понять і термінів, що характеризують злочин як об'єкт криміналістичного пізнання; створюється база для подальших наукових досліджень окремих видів злочинів; аналізуються їх результати з використанням єдиної системної понятійно-термінологічної основи; розробляються практичні рекомендації щодо розслідування злочинів. Проте перераховані класифікації не виключають і не обмежують можливості криміналістичних класифікаційних досліджень злочинів: змінюється кон'юнктура злочинності, характер і ступінь суспільної небезпеки різних деліктів. Тому класифікація злочинів повинна періодично уточнюватися, базові класифікації мають доповнюватися й деталізуватися відомостями щодо окремих видів злочинів. Як наслідок, криміналістична класифікація має досить багато рівнів і підрівнів, здійснюючи істотний вплив на системні дослідження злочинної діяльності в криміналістиці, на розроблення методичних рекомендацій із розслідування та попередження окремих видів злочинів. Найбільш повно і всебічно злочин вивчається в криміналістиці з позицій діяльнісного підходу. Це обумовлено тим, що злочинна діяльність (поряд із її розкриттям і розслідуванням) є об'єктом криміналістичного наукового пізнання. На цій основі виділяються не тільки методики розслідування, а й підстави криміналістичної класифікації злочинів, формується підхід до розслідування в типових слідчих ситуаціях.

Анотація

Стаття присвячена криміналістичній класифікації злочинів, що вчиняються за допомогою обману. Розглянуто різні точки зору щодо побудови класифікаційних систем злочинів. Проведено аналіз криміналістичних класифікацій злочинів і запропоновано класифікацію злочинів цієї категорії.

Summary

The article is dedicated forensic classification of crimes committed by deception. Different views on building a classification of crimes. The analysis of forensic and crime classifications proposed a classification of crimes in this category.

Використана література:

1. Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления / А.Н. Колесниченко. – Харьков, 1965. – 47 с.
2. Ищенко Е.П. Криминалистика: курс лекций / Е.П. Ищенко. – М. : АСТ, 2011. – 416 с.
3. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Б.В. Щур. – Х. : НЮУ ім. Я. Мудрого, 2011. – 32 с.
4. Давыдова Н.Н. Криминалистические классификации преступлений и методик их расследования : автореф. дисс. ... к. ю. н. / Н.Н. Давыдова. – Саратов : СГАП, 2009. – 26 с.
5. Криминалистика : [учебник для студентов вузов] / Под ред. А.Ф. Волынского, В.П. Лаврова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 615с.
6. Белкин А.Р. Криминалистические классификации / А.Р. Белкин. – М. : Мегатрон, 2000. – 94 с.
7. Головин А.Ю. Базовые криминалистические классификации преступлений / А.Ю. Головин // Известия Тульского государственного университета. – 2013. – № 2-2. – С. 31–40.

Олег Мусієнко,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*